

Molnár Anna – Horváth Katalin

Stratégiai autonómia – európai szuverenitás: elméleti áttekintés

Bevezetés

A stratégiai autonómia, az európai szuverenitás vagy stratégiai szuverenitás fogalmi napjainkban az Európai Unió (EU) közös biztonság- és védelempolitikájának (KBVP) kulcskérdéseivé váltak. Noha hagyományosan e kifejezéseket alapvetően az államok működésével kapcsolatban használjuk, napjainkban egyre többször jelennek meg az Európai Unió szupranacionális intézményrendszerével összefüggésben (CSERNATONI 2022). Mindez nem véletlen, hiszen az EU – sajátos fejlődésének következtében – meghaladta a kormányközi jellegzetességekkel rendelkező más nemzetközi szervezeteket, és egyfajta *sui generis* szervezetnek tekinthető. A folyamatot az ukrajnai orosz agresszió gyorsította fel.

Az EU katonai értelemben azonban sem autonómnak, sem szuverénnek nem mondható, a védelem területe sem vált valódi közös politikává. Egy európai hadsereg létrehozására egyelőre nincs meg a politikai akarat, hiszen az valódi, nemzetek feletti, föderatív állami berendezkedést igényelne. Az utóbbi években az EU gazdasági hatalma mellett az EU katonai hatalommá válásának, azaz önálló cselekvőképességének igénye is megjelent. Jelenleg az EU olyan politikai közösség, amelyik katonailag a NATO-szövetségen keresztül az Amerikai Egyesült Államok (United States of America – USA) katonai erejétől is függ, így cselekvőképessége részben korlátozott. Az EU stratégiai autonómiája korlátozott cselekvési képességként is értelmezhető, az európai szuverenitás előszobája. Amikor tehát stratégiai autonómiáról, európai szuverenitásról beszélünk, más szavakkal azt a törekvést értjük alatta, hogy az EU a multipoláris világrendben elfoglalja a méretének, lakosságának, gazdasági erejének megfelelő szerepet, azaz valódi hatalmi pólussá akar válni. Fontos hangsúlyozni, hogy napjainkra e fogalmak nem csupán a védelem, hanem a gazdaság, a digitalizáció és a technológiai innováció területeit is lefedik.

Az autonómia és a szuverenitás fogalmai közül az utóbbi a leginkább vitatott. Már a stratégiai autonómia kérdése is aggodalmakat váltott ki, és felvetette a NATO-hoz

fűződő viszony rendezésének szükségességét (BORRELL 2020), az európai szuverenitás fogalma pedig szélesebben értelmezhető, így jogi, alkotmányjogi vitákat eredményezett (BIFULCO–NATO 2020). Míg a folyamatot elindító 1998-as brit–francia Saint-Malo-i nyilatkozat az EU autonóm cselekvési képességét hangsúlyozta (CVCE 1998), 2023-ban, az Élysée-szerződés hatvanadik évfordulóján kiadott francia–német nyilatkozat már Európa stratégiai szuverenitását, a digitális szuverenitást és az európai védelem megerősítését emelte ki (*French-German Declaration* 2023).

Az európai védelem terén a második világháború óta három megközelítés létezett: a semlegesség, az atlantizmus és a föderalizmus (WHITE 2020). Leegyszerűsítve ezek jelentik a három lehetséges forgatókönyvet Európa védelmére. A semlegességet támogató megközelítésben nem lehet és nem is szükséges meghaladni a nemzetállamok kereteit, a védelmet a semleges államoknak maguknak kell biztosítani. Mivel méretük és történelmük miatt csak az Egyesült Királyságnak és Franciaországnak van teljes spektrumú katonai képessége, és a többi európai állam a nemzeti önvédelemre csak korlátozottan képes, többségüknek szövetségi rendszerekre van szükségük. 1949 óta ezt a védőernyőt az immár 32 tagúra bővülő NATO biztosítja. A második világháború alatt kialakult észak-atlanti együttműködést az atlantista megközelítés támasztja alá, amely szerint Európát csak az USA segítségével lehet megvédeni. Végül a föderalista megközelítés elképzelhetőnek tartja, hogy az EU a védelmi integráció útján létrehozza saját szövetségi haderejét. Az európai hadsereg felállítása egy európai szövetségi állam létrehozását is feltételezi, mivel a politikai unió előfeltétele a valódi védelmi unió megvalósításának.

Az EU békeprojektként indult, eredeti célja a háború megszüntetése volt Európában. A föderalisták, például Altiero Spinelli, úgy gondolták, hogy egy európai föderáció tagjai között megszűnik a háború, hiszen létrejön a politikai közösség, a politikai unió. Az integráció létrejötte után Németország és Franciaország valóban nem háborúzott már egymással. Az unión kívül azonban továbbra sem szűnt meg a háború. Francis Fukuyama híres jóslata a történelem végéről (FUKUYAMA 1992) nem igazolódott be, a hidegháború utáni szűk 30 év történelmi értelemben csak egy villanás volt, amíg a legyőzött Szovjetunió szétesése után Oroszország megerősödött, és ezzel Európába visszatért a reálpolitika és a háború. Mindeközben Kína erősödése a multipoláris világ megszilárdulását jelenti.

A nagyhatalmak között nem találunk etnikailag homogén nemzetállamot, mivel a nagyhatalmi státusz alapja, hogy az ország nagyméretű, ami óhatatlanul etnikai, nyelvi és vallási sokszínűséggel és föderatív politikai berendezkedéssel jár együtt. Az Amerikai Egyesült Államok, az Oroszországi Föderáció, a Német Szövetségi

Köztársaság egyaránt föderációk, India mint szövetségi köztársaság és Kína szintén kvázi föderációnak tekinthető. A történelmi birodalmak is többnyelvűek, többvalóságúak voltak, több népből álltak. A szupranacionális és *sui generis* jelleggel bíró EU mint szuverén államok uniója beleillene a nagyhatalmak sorába, hiszen nemzeti sokszínűsége, gazdasági és (potenciális) katonai ereje és nagy mérete kielégíti annak kritériumait.

A stratégiai autonómia és az európai szuverenitás

Az ötvenes évek sikertelen terveit követően (Európai Védelmi Közösség és az Európai Politikai Közösség) a védelem kérdése gyakorlatilag egészen a kilencvenes évekig lekerült az európai integráció fejlődésével kapcsolatos napirendről. A római szerződések aláírói tudomásul vették, hogy a második világháború után kialakuló hidegháborús korszakban Nyugat-Európa biztonságát a NATO-n keresztül az Amerikai Egyesült Államok szavatolja (MOLNÁR 2018). A volt jugoszláv térség háborúi hívták fel a figyelmet a védelem mint szakpolitikai terület hiányára és európai szinten való megteremtésének szükségességére.

Az európai védelempolitika területén induló kezdeményezések alapját az 1998-as Saint-Malo-i francia–brit (Tony Blair és Jacques Chirac) közös nyilatkozat jelentette. A nyilatkozat az EU önálló cselekvési képessége érdekében saját hiteles katonai erő létrehozására tett javaslatot (a NATO-kötelezettségek figyelembevételével), emellett az önálló döntéshozatali képességek (például helyzetelemzés, hírszerzés, stratégiai tervező képesség) kialakítását és az európai védelmi ipar fejlesztésének szükségességét is felvetette (CVCE 1998). Az évtized végétől fokozatosan elindult az először európainak, majd közösnek hívott védelem- és biztonságpolitika, és ezzel együtt az uniós szintű válságkezelés intézményrendszerének és döntéshozatali folyamatainak kialakulása. A 2003-as európai biztonsági stratégia olyan stratégiai kultúra kialakítását javasolta, amely „elősegíti a korai, gyors és – szükség esetén – határozott beavatkozást” (Európai Unió Tanácsa 2009: 39).

Ezt követően hivatalos formában a 2013-as európai tanácsi *Következtetések* említette először a stratégiai autonómia kifejezést. A lisszaboni szerződés hatálybalépése (2009) óta állam- és kormányfői szinten 2013-ban tárgyaltak először a védelempolitikáról. A dokumentum az európai védelmi ipar megerősítését és a védelmi képességek fejlesztését tekintette a stratégiai autonómia főbb feltételeinek (Európai Tanács 2013: 7).

2016-ban az EU globális stratégiája az európai önálló védelmi képesség, a stratégiai autonómia kialakítására és az EU biztonsági közösségként történő megerősítésére helyezte a hangsúlyt (European External Action Service 2016: 14–18). E téma már számos tagállami és uniós szintű hivatalos dokumentum és beszéd egyik központi üzenetévé vált. A 2016. novemberi tanácsi következtetésekben már pontosabban igyekeztek meghatározni a stratégiai autonómia (stratégiai önállóság) fogalmát („autonóm módon cselekedni, amikor és ahol szükséges, és a partnerekkel, ahol csak lehetséges”) (Council of the European Union 2016: 2).

2016-ban a globális stratégia elfogadása és az Egyesült Királyságban a brexitről szóló népszavazás után az EU KBVP területén az integrációs folyamat felgyorsult. Fontos hangsúlyozni, hogy az elmúlt években több kezdeményezés valósult meg, mint a korábbi két évtizedben összesen. Noha az európai hadsereg létrejötte még várat magára, az Európai Védelmi Unióról, a stratégiai autonómiáról egyre több és több szó esik, és számos kezdeményezés látott napvilágot az európai védelmi képességek megerősítése érdekében (az állandó Strukturált Együttműködés – PESCO, Permanent Structured Cooperation; a koordinált éves védelmi felülvizsgálat – CARD, Coordinated Annual Review on Defence; az Európai Védelmi Alap – EDF, European Defence Fund; a Katonai Tervezési és Végrehajtási Szolgálat – MPCC, Military Planning and Conduct Capability stb.). Mértékét és ambícióit tekintve azonban a kezdeményezések egyike sem felelt meg teljes mértékben a kezdeti magas elvárásoknak, a stratégiai autonómiára való törekvést számos bírálattal érte (MOLNÁR 2022; CAMPORINI et al. 2017).

A stratégiai autonómia és az európai szuverenitás gondolatkörének egyik legfontosabb politikai támogatójává Emmanuel Macron francia elnök vált. 2017 szeptemberében Macron a Sorbonne-on beszédében úgy jellemezte az autonómiavitát, mint a „nacionalizmus, az identitáspolitiká, a protekcionizmus és az izolacionista szuverenizmus” erősödését. A francia elnök a „stratégiai autonómia” helyett védelmi területen az autonóm működési képességet és általános értelemben az európai szuverenitás kifejezéseket használta (MACRON 2017; European Parliament 2022).

Macron 2018-ban egy nagyköveti konferencián mondott beszédében kiemelte az európai szintű stratégiai autonómia kiépítésének szükségességét. Mindezt azzal magyarázta, hogy az Egyesült Államokkal vagy Kínával összehasonlítva az EU nem tekinthető stratégiai autonómiával rendelkező hatalomnak (MACRON 2018). Az elmúlt években a francia elnök számos hivatalos beszédében – elsősorban az európai civilizáció és a liberális világrend védelme érdekében – hangsúlyozta az EU kül-, biztonság- és védelempolitikai megerősítésének szükségességét (STAUNTON 2022).

Szakirodalmi áttekintés

David Held egy 1991-es tanulmányában a szuverenitás és az autonómia fogalmi közötti különbséget igyekezett meghatározni. Véleménye szerint a „szuverenitás” egy jogi státusznak (*de jure* szuverenitás), azaz a szakpolitikai folyamatok feletti valós jogalkotási hatáskörnek felel meg. Az autonómia pedig a valós helyzetet (*de facto* szuverenitás), azaz a szakpolitikai döntések megvalósításának képességét jelenti. Így egy állam jogi értelemben anélkül is lehet szuverén, hogy ténylegesen stratégiailag autonóm, azaz valóban cselekvőképes lenne (HELD 1991).

Napjainkig rendkívül széles körű szakirodalom foglalkozik a „stratégiai autonómia” és a „szuverenitás” fogalomkörével állami és európai uniós vonatkozásokban egyaránt. Európai kontextusban a témával összefüggő szakirodalom egy része a fogalmak túl széles és szimbolikus jelentéstartományára, mások pedig a koncepciók megvalósíthatóságával összefüggő problémákra, illetve a transzatlanti kapcsolatokra hívta fel a figyelmet (OLSEN 2022; CAMPORINI et al. 2017; BRUSTLEIN 2018). Brustlein 2018-as tanulmányában hangsúlyozta, hogy az EU stratégiai autonómiájának koncepciója az európai partnerekben aggodalmat kelthet, hiszen emlékeztethet egy gaullista fordulatra, a transzatlanti kapcsolatok megszakítására és a francia befolyás erősödésére (BRUSTLEIN 2018).

Lippert és szerzőtársai 2019-es tanulmányukban a védelem területén kívül a gazdaság, az energiaellátás és az euró területeire is kiterjesztették a stratégiai autonómia fogalmát (LIPPERT et al. 2019). Grevi az európai stratégiai autonómia fő területeiként a gazdaságot, a technológiát, valamint a biztonságot és a védelmet határozta meg (GREVI 2019). Ulrike Franke és Tara Varma olyan koncepcióként definiálta, amelynek célja egy erősebb, függetlenebb EU előmozdítása a növekvő geopolitikai verseny idején (FRANKE–VARNA 2019). Josep Borrell és Thierry Breton 2020-as véleménycikkükben már az autonómia és a szuverenitás szükségességét hangsúlyozták a pandémia idején tapasztalt ellátási láncok válságával kapcsolatban (BORRELL–BRETON 2020). 2021-ben, a NATO-csapatok Afganisztánból történő kivonása után Charles Michel, az Európai Tanács elnöke az európai stratégiai autonómia és az európai értékek közötti kapcsolatot emelte ki (GRESSANI–MICHEL 2021).

Fontos megjegyezni, hogy a két kifejezést gyakran egymás szinonimájaként használják. 2021-es tanulmányában Fiott a „stratégiai autonómia” és a „stratégiai szuverenitás” különböző jelentéseit vizsgálta. Tanulmányában arra következtetett, hogy a „stratégiai szuverenitás” pozitívabban hangzik, mert azt hangsúlyozza, hogy az EU mit tehet, míg az „autonómia” a másoktól való függetlenségre utal. Másrésről azt is felvetette,

hogy a szuverenitás inkább a nemzeti szuverenitás fogalmához kapcsolódik, amelyvel a legtöbbször inkább azonosulnak, mint az európai szuverenitással (FIOTT 2021; European Parliament 2022). 2022-ben a Tanács által elfogadott *Stratégiai Iránytű* a stratégiai autonómia és a technológiai szuverenitás megteremtésének szükségességét emelte ki (Council of the European Union 2022).

Noha a 2016-os tanácsi következtetések már definíciós támpontokat adott, a stratégiai autonómia fogalmának hivatalos definíciója a mai napig nem alakult ki uniós szinten. A koncepció úgy foglалható össze, hogy az EU legyen képes saját biztonságát szavatolni és autonóm módon fellépni a szárazföldön, a levegőben, a tengeren, az űrben és a kibertérben. Mindemellett legyen képes a hatalomkivetítésre, a külső válságokra történő reagálásra és végül önállóan dönteni a védelempolitika területén (BISCOP 2017; BISCOP 2018; VARGA 2017; DE SUTTER 2020: 14; JONES 2020; FIOTT 2018). A tagállamoknak különböző érdekei és álláspontjai alakultak ki a koncepcióval kapcsolatban (WEITERSHAUSEN et al. 2020; GRÜLL–LAWTON 2020; RECCHIA 2020; SILVA–SELDEN 2020).

A szuverenitás kérdése ennél összetettebb, hiszen a nemzetközi jog egyik alapelve. Az állami szuverenitás fogalma a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békével jött létre. A szuverenitás az államok esetében önrendelkezést, autonóm cselekvőképességet jelent, azaz az állam saját területe és lakossága felett gyakorolja a hatalmat. A *de jure* szuverenitás a hatalom legitimitását (vagyis a nép akaratával való megegyezését, a hatalom gyakorlására való jogot), a *de facto* szuverenitás pedig a hatalom birtoklását, a valós cselekvőképességet jelenti.

Napjainkban a szuverenitás két felfogása ütközik egymással: az egyik az államközpontú, amely azt állítja, hogy a szuverenitás egy meghatározott hatalmi szinten található. A spektrum másik végén a posztszuverenista felfogás szerint a koncepció a többszintű kormányzás megközelítésével foglалható össze. A szuverenitást új lencsén keresztül vizsgálja, eleve azzal érvelve, hogy maga a fogalom a globalizáció és az integráció kihívásainak következtében elavult (BRACK et al. 2019: 6). Noha az EU alapító és módosító szerződéseiben az európai szintű szuverenitás gyakorlására vonatkozó utalást nem találunk, és még az EU Bírósága sem utal erre, léteznek olyan felfogások, amelyek a megosztott szuverenitásra vagy annak bizonyos mértékű korlátozására utalnak (WALLACE 1999; BRACK et al. 2019; BIFULCO–NATO 2020). A klasszikus nemzetközi jogi megközelítés többnyire elutasítja azt az elképzelést, hogy az EU-ban létezhetne valódi jogalkotási transzfer vagy (alkotmányos) pluralizmus a különböző döntéshozatali szintek között, hiszen az EU jogalkotási hatásköre csupán átadott, az államok akaratából ered. A klasszikus felfogás szerint a szuverenitás nem

származékos, hanem eredeti, és a valódi szuverenitás föderatív struktúra nélkül nem lehetséges. Egy másik megközelítés szerint valójában a szupremácia fogalma az EU szuverenitására utal. Habár a szupremácia nyilvánvalóan nem azonos a szuverenitással, az uniós jognak nemzeti joggal szembeni elsőbbsége érinti a szuverenitás kérdéskörét (BIFULCO–NATO 2020; WALKER 2013).

Brack és szerzőtársai rámutattak arra, hogy míg az európai integráció nagy elméleti hagyományosan a nemzetállami és a nemzetek feletti szuverenitás szembeállítására készítetnek bennünket, a mai viták az európai integrációnak a parlamenti és népszuverenitásra gyakorolt hatásaira fókuszálnak nemzeti és nemzetek feletti szinten egyaránt. A vesztfáliai rendszerben az állami szuverenitás a nemzetállam autonóm kormányzási képességét jelenti egy jól körülhatárolt területen. A második világháború óta az ilyen típusú szuverenitást nemcsak az európai integráció, hanem a globalizáció is korlátozza. A nemzetek feletti szuverenitás (vagy posztszuverenista felfogás) az EU azon képességként is felfogható, hogy a saját hatáskörébe tartozó területeken az EU egészének nevében döntéseket hozzon és végrehajtsa szakpolitikáit. Ez lényegében magában foglalja az EU autonómiáját mint jogilag egységes entitását, amely bizonyos területeken kizárólagos hatáskörrel rendelkezik kifelé és befelé egyaránt. Míg a nemzetek feletti szuverenitás fogalma továbbra is politikai tabu, az „európai szuverenitás” eszméjét a közelmúltban Emmanuel Macron francia elnök karolta fel, különösen a kereskedelem, a bevándorlás vagy a biztonsági kérdések kapcsán (BRACK et al. 2019).

Csernaton (2022) tanulmányában azt vizsgálta, hogy a „stratégiai autonómiával” és „szuverenitással” kapcsolatos uniós szintű kommunikáció milyen mértékben formálja a kollektív gondolkodást a különböző szakpolitikai területeken történő uniós politikaformálás érdekében. Csernaton azzal érvel, hogy e fogalmak tág és mindeddig nem teljesen definiált jelentése elősegíti, hogy egységesebb kép alakuljon az Európai Unióról mint egy stratégiaileg független és technológiailag szuverén szereplőről (CSERNATONI 2022; MOLNÁR – JAKUSNÉ HARNOS 2024, 12–14).

Katonai képességfejlesztés Európában

Az atlantista megközelítés szerint Európának/az EU-nak nincsenek meg a katonai képességei, hogy megvédje önmagát, így a NATO-n keresztül az USA-ra támaszkodik. Ennek elsődleges oka a fragmentáció: az EU 27 nemzeti hadserege és a tagállamok védelmi költségvetései jelentősen elmaradnak az USA haderejétől és költségvetésétől. Az EU tagállamai 2014 óta 400 milliárd euróval többet költenek a haderőfejlesztésre,

és 2021-ben az EU gazdasági ereje a 3. helyen állt Kína és az USA után (Eurostat 2020; World Bank 2021), így mindez lehetővé tenné egy világszínvonalú katonai erő létrehozását is. Ennek objektív akadályai tehát nincsenek az egyetlen dolog, ami hiányzik hozzá, a politikai akarat.

Az EU tagállamainak csak saját, nemzeti haderejük van, EU-szintű haderő nincsen – ahogyan a NATO-nak, az ENSZ-nek sincsen saját hadereje. A legális erőszak monopóliuma a modern kor kezdete óta az államé. A nemzetközi szervezetek tagállamaik haderejét, azok önkéntes felajánlásait használják válságkezelő műveletekre, mint ahogyan a NATO is a kollektív védelmi feladatokra. Amikor 1998-ban Franciaország és az Egyesült Királyság a Saint-Malo-i nyilatkozatukban kimondták, hogy a válságkezeléshez autonóm katonai képességekre van szükség, a szuverenitásukat és nemzeti haderejüket megtartó európai államok önkéntes együttműködését tűzték ki célul.

Az Európai Uniónak saját katonai képességei nincsenek, valós katonai képességfejlesztést csak a tagállamok képesek végezni haderejükön és védelmi költségvetésükön keresztül. Így az „európai katonai képességfejlesztés” mint fogalom maga is egy paradoxon, hiszen az EU a teljesen a tagállamok kontrollja alatt álló területen próbál együttműködést és közös fejlődést ösztökélni úgy, hogy ehhez alig vannak eszközei. Az elmúlt negyedszázadban az EU lépéseket tett az európai katonai képességek fejlesztése érdekében.

A kilencvenes évek végétől a tagállamok meghatározták az EU ambíciószintjét, vagyis a célt, amelyre az EU-nak katonailag képesnek kell lennie. Fokozatosan fejlődött az EU képességfejlesztési folyamata, amiből napjainkban az EU védelmi tervezési folyamata ölt lassan testet. Az ambíciószintet legelőször 1999-ben, a *Headline Goal 2003* című dokumentumban határozták meg (FIOTT 2020). Az elfogadott dokumentum egy 60 000 főből álló, hadtest szintű, légi és haditengerészeti haderőnemi elemekkel, valamint harctámogató, kiszolgáló és logisztikai képességekkel kiegészített EU-haderő létrehozását tűzte ki célul. Noha azóta a tagállamok több dokumentumban fogadtak el újabb és újabb, részletesebb ambíciószintet, a megvalósítás elmaradt, de az eredeti cél mind a mai napig érvényes. Az EU katonai képességfejlesztése három lépésben történik: 1) az ambíciószint alapján a katonai követelmények meghatározása a *Követelménykatalógusban* (*Requirement Catalogue*); majd 2) az EU-tagállamok felkérése a szükséges erők felajánlására, valamint a felajánlott erők rögzítése a *Haderőkatalógusban* (*Force Catalogue*); végül 3) a szükséges és a rendelkezésre álló képességek összevetése után a képességhiányok megállapítása és prioritizálása a műveleti kockázatok alapján a *Fejlődési Katalógusban* (*Progress Catalogue*). A 2003-ban kezdődő folyamat indulása óta létrejöttek az EU Harccsoportok (2004), az Európai Védelmi Ügynökség

(European Defence Agency, EDA, 2004), az állandó strukturált együttműködés (2017), a védelmi kiadások koordinált éves felülvizsgálata (2017), a Katonai Tervezési és Végrehajtási Szolgálat (2017) és az Európai Védelmi Alap (2021).

Az EU egyfajta védelmi „doktrínájának”, azaz a *Stratégiai Iránytű*nek (Strategic Compass) az elfogadása után 2025-ben létrejött az 5000 fős gyorsreagálású képesség (Rapid Deployment Capacity – RDC) felállításának előkészítése, valamint megtárgyalták és elfogadták az európai közös védelmi beszerzési programot felállító rendeletet (European Defence Industry Reinforcement through Common Procurement Act – EDIRPA), a közös lőszerprogramot felállító rendeletet (Act in Support of Ammunition Production, ASAP), és jelenleg is tárgyalják az előző két rendelet logikáját egy programba foglaló új rendelet, az EDIP (European Defence Industry Programme). Ezek az elemek az organikus, fokozatos fejlődés miatt csak részben alkotnak koherens rendszert, illetve folyamatot.

Kialakulóban van tehát egy teljes folyamat, amely az EU politikai ambíciószintjének megállapításától a három katalóguson át a képességhiányok többnemzeti úton való megszüntetéséig, vagyis a képességfejlesztésig vezet. Utóbbihoz nyújt segítséget a PESCO, amelynek egy részét alkotják a PESCO-projektek, az EDA, amely a képességhiányokból a képességfejlesztési terv (Capability Development Plan – CDP) alapján generál és menedzsel többnemzeti képességfejlesztési projekteket, illetve a CARD, amelynek keretében az EU-intézmények vizsgálják és értékelik, hogy a tagállamok mennyiben veszik figyelembe nemzeti védelmi tervezésükben az EU prioritásokat, valamint javaslatokat tesznek további nemzetközi együttműködési lehetőségekre.

A 2016-ban elfogadott EU Globális Stratégia (EU Global Strategy – EUGS) három fő EU-prioritást határozott meg: válságkezelés, kapacitásépítés, valamint az Unió és állampolgárainak védelme (European External Action Service 2016). A kapacitásépítés a harmadik államok haderőinek nyújtott segítséget jelenti például kiképzés útján azzal a céllal, hogy a válságaikat maguk tudják megoldani, és ne az EU-nak kelljen kezelnie azokat. A harmadik prioritás esetében nem véletlen a szóválasztás: nem „*defend*”, hanem „*protect the Union and its citizens*” a megfogalmazás, mivel politikailag ez volt elfogadható azon atlantista tagállamoknak, amelyek a *defend* szót túl erősnek találták, hiszen a NATO feladatának és egyben prerogatívájának (előjogának) tartják Európa védelmét. Ez a három prioritás csaknem tökéletesen megfeleltethető a NATO Stratégiai Koncepcióban leírt három fő NATO-feladatnak, csak a sorrend más: kollektív védelem, válságkezelés és kooperatív biztonság (együttműködés a nem NATO-tag partnerekkel).

Az EUGS-ben található három fő prioritást az EU politikai ambíciószintjeként lehet értelmezni a biztonság és a védelem terén, ahogy a NATO Stratégiai Koncepcióban foglalt három fő NATO-feladatot a NATO politikai ambíciószintjeként. Ezeket ahhoz, hogy a védelmi tervezők számára használható iránymutatást adjanak, le kell fordítani katonai ambíciószintre, ami meghatározza, hogy az EU-nak milyen típusú, milyen méretű műveleteket kell tudni végrehajtani, és egyszerre hányat (konkurencia opciók). Mindez, nem véletlenül, rendkívül hasonlít a NATO védelmi tervezési rendszerére, amely egy öt lépésből álló, szintén ciklikus folyamat (NATO 2018), és amelynek első lépése, a Political Guidance for Defence Planning határozza meg a NATO katonai ambíciószintjét.

Az EU és a NATO védelmi tervezési folyamata azonos alapelveken működik: mind az EU, mind a NATO képességei csak a nemzeti haderők felajánlásain, illetve a számukra kiosztott képességcélokon alapulhatnak, hiszen csak a nemzeteknek vannak saját katonai képességeik és saját védelmi költségvetésük. Ezért a NATO védelmi tervezési folyamata (NATO Defence Planning Process – NDPP) az Észak-atlanti Szövetségben, az EU alakulóban lévő védelmi tervezési folyamata (EU Defence Planning Process – EU DPP) pedig az integrációs szervezetben elfogadott módszer. Az EU és a NATO úgy, ahogy az államok teszik, nem képes védelmi tervezésre (nem készít rövid és hosszú távú terveket), csak korlátozottan képesek forrásokatallokálni és beszerzési programokat indítani, mivel nincsenek katonai képességeik. Az EU vagy a NATO a tagállamok által egymásra gyakorolt nyomás (*peer pressure*) módszerével próbálja a tagállamokat a közös prioritások teljesítésére rávenni.

A legfontosabb különbség a két folyamat között az, hogy noha egyik sem veszi el katonai téren a nemzetek (tagállamok, illetve szövetségesek) szuverenitását, a NATO-folyamatban ennek a lehetősége sincs benne, míg az EU esetében lehetséges jövőkép a megosztott szuverenitás. A valódi európai haderő létrehozása esetén elengedhetetlen a föderáció, a politikai unió megvalósítása. Az eredeti szándéknak megfelelően a közös védelemhez vezető út egyik fontos lépése lehetne a PESCO. Ez a folyamat azonban – költségvetés és politikai akarat hiányában – kifulladásra látszik. Föderatív struktúrák nélkül csak olyan formában jöhet létre európai haderő, ha megmaradnak a nemzeti haderők is, és ezek mellett/felett lesz egy közös haderő, amelyet a tagállamok generálnak/ajánlanak fel a közöshöz.

A PESCO-t a lisszaboni szerződés 42. cikk (6) bekezdése alapján hozta létre 25 EU-tagállam tanácsi döntéssel 2017 decemberében. Az indulás előtti viták során az eredeti, a szerződésben meghatározott PESCO-célt megvalósítani kívánó, ambíciózus francia, illetve az inkluzív német elképzelés állt szemben egymással, végül

a német valósult meg. A franciák egy kevés tagállamból álló élcsapatot („avant-garde”) akartak létrehozni, amely gyorsabban tudott volna haladni az európai védelem terén. Berlin viszont a lehető legszélesebb körben, ha lehet, teljes EU-körben szeretne volna elindítani a kezdeményezést.

A PESCO a más szakpolitikai területeken létező megerősített együttműködésnek (*enhanced cooperation*) a védelemre alkalmazott formájaként merült fel (HAINE 2003). Az eredeti cél az volt, hogy a közös védelmet a katonailag semleges országok és az atlantisták ellenállása ellenére is meg lehessen valósítani az EU keretein belül, és ha teljes körben nem megy, hát kisebb csoportban (BISCOP 2020).

A PESCO-t létrehozó tanácsi döntés megfogalmazása szerint a PESCO a közös védelempolitika megerősítésének kulcsfontosságú lépése és a potenciális közös védelem felé való fejlődés eleme lehet, amennyiben a szerződés 42. cikk (2) bekezdése alapján az Európai Tanács egyhangúlag úgy határoz, hogy azt létrehozza (Council of the European Union 2017). A PESCO hosszú távú víziója egy koherens, teljes spektrumú haderőcsomag (Full Spectrum Force Package – FSFP) létrehozása (ez is kód az európai haderőre). A szöveg úgy folytatódik, hogy a haderőcsomag a NATO-val komplementaritásban jön létre, mivel a NATO tagjai számára továbbra is a kollektív védelem alapkőve marad. A politikai ambíciószint jelenleg az EUGS-ben és az annak végrehajtásáról elfogadott 2016. évi tanácsi következtetésekben található, amely azonban éppen a NATO miatt nincs teljes egészében lefordítva katonai ambíciószintre. Ha ugyanis Európát kívülről támadás érné, akkor a kontinens védelme az agresszor ellen az Észak-atlanti Szövetség (beleértve Európát) feladata lenne.

Ezért a politikai ambíciószintből (kollektív védelem, válságkezelés) csak a válságkezelés van leképezve az EU katonai ambíciószintjére. A kollektív védelem = biztonság („protect the Union and its citizens”) nincs lefordítva katonai ambícióvá, nem következnek belőle elfogadott EU-s katonai feladatok, mivel Európa területi védelmét továbbra is elsősorban a NATO feladatának tekintik.

A részt vevő tagállamok a PESCO keretében a szerződésben megszabott öt területen húsz kötelezettséget vállaltak közösen, amelyeknek csak egy, noha a nyilvánosság számára legjobban látható része a PESCO képességfejlesztési projektek indítása volt. Ennek keretében vannak a haderőfejlesztésre, a műveleti részvétel háttérének megteremtésére, a védelmi költségvetés növelésére, valamint a kutatás-fejlesztésre fordított arány növelésére vonatkozó kötelezettségek. A vállalások hasonlóak mindkét szervezetben, például a NATO védelmi befektetésekre tett kötelezettségvállalása (Defence Investment Pledge – DIP) nélkül nem lehetne katonai képességfejlesztést végezni, tartalmában tehát a DIP, ugyanúgy, mint a PESCO, az európai országok

haderőfejlesztésére kíván hatást gyakorolni – mert nem az USA-nak van szüksége erre, hanem a tőle igencsak lemaradt európaiaknak.

A katonai képességfejlesztéshez a legfontosabb források nemzeti alapon állnak rendelkezésre, így a tagállamok elsősorban a saját forrásaikra támaszkodhatnak. Noha még nem létezik uniós védelmi költségvetés, annak potenciális elemei már formálódnak. A katonai műveletek és a kapacitásépítés részbeni közös finanszírozása korábban az ATHENA mechanizmus, 2021-től kezdve pedig az az európai békekeret (European Peace Facility – EPF) pénzügyi eszközein keresztül történik, de ezek mind a tagállamok által a GNI alapján befizetett hozzájárulásokra épülnek, nem az EU költségvetéséből származnak. A kutatás-fejlesztési, képességfejlesztési oldalon a 2021–2027. évi többéves pénzügyi keretben (multi-annual financial framework – MFF) történelmi lépésként már kap egy sort a védelem az EU-költségvetés részeként, ez az Európai Védelmi Alap (EDF). Az EDF elődprogramjai már 2019–2020-ban működtek, vagyis már a PADR (Preparatory Action for Defence Research) és az EDIDP (European Defence Industrial Development Program) is tartalmazott EU-költségvetésen belül pályázható forrásokat. Az uniós költségvetésben külön lett forrás a katonai mobilitásra is. Az EDIRPA és ASAP programok keretében, majd az EDIP létrehozása után az EU további forrásokat fog biztosítani a közös beszerzés ösztönzéséhez. A jelenlegi MFF-ben nyújtott sovány védelmi forrásokat a Bizottság javaslatára a SAFE (Security Action for Europe) hiteleszközből a tagállamoknak nyújtható kedvező kamatozású, hosszú lejáratú hitellel egészíti ki a Bizottság, ami 150 milliárd eurós keretet biztosít a közös védelmi beszerzés felfuttatására. A 2028–2034-es MFF-ben a védelemmel kapcsolatos tervezett kiadásokat más kiadásokkal együtt már egy alapba, az Európai Versenyképességi Alapba (European Competitiveness Fund, ECF) kívánja csoportosítani a Bizottság, és a védelemre (főleg a védelmi ipar és katonai mobilitás terén) mintegy 130 milliárd forintot irányoz elő. Ez mintegy tízszer annyi forrást jelent a védelemre, mint amit a jelenlegi MFF-ben költünk. Végül szintén a GNI alapján adják össze a tagállamok mind az EDA költségvetését, és a projektekben részes tagállamok egymás közötti megállapodásuk alapján fizetik az EDA és a PESCO projektek költségvetését, de az EDF indulásától a projektekkel már lehet EU-költségvetési forrásokra is pályázni az önerő mellett. A logika világos: mind az EU-műveletek, mind az európai katonai képességfejlesztés költségeinek legnagyobb részét a tagállamok fizetik, az EU-költségvetésből, illetve az azon kívüli, de közösen „összedobott” forrásokból származó kiegészítés egyelőre elhanyagolható mértékű, habár növekszik.

Következtetések

Az európai katonai képességfejlesztésben a tagállamok közötti együttműködés igen alacsony szintű, még mindig inkább kivétel, mint szabály. Az EU-források (EDF, EDIRPA, ASAP, EDIP) valamelyest ugyan javítanak az együttműködési, közös fejlesztési, közös beszerzési hajlandóságon, de érdemi áttörést mindeddig nem jelentettek.

Az EU létrejötté és fejlődése olyan integrációs folyamatot jelent, amelyre még nem volt példa a történelemben, amelyben a kiforrott nemzetállamok demokratikus, saját akaratukon alapuló lassú közeledése („ever closer union”) valósul meg (European Council 2017). A stratégiai autonómia, illetve szuverenitás felé is ugyanaz a lassú, alulról építkező EU-módszer látszik megvalósulni, mint ahogyan minden más EU-vív-mány is létrejött. Az európai védelem terén ez még inkább igaz, hiszen a külpolitika, a védelempolitika, illetve a területvédelem mint a katonai erő fő feladata a nemzeti szuverenitás egyik legfontosabb bástyája. Már számos területen előrehaladott állapotban van az európai integráció, de ezen a téren még mindig alapvetően a kormányköziség, illetve az egyhangú döntéshozatal uralkodik.

Ezen lassan változtathat a minősített többségi döntéshozatal kiterjesztése, illetve az Európai Bizottság érdemi szereplőként való megjelenése a védelem területén. Ez a folyamat már elindult a védelmi kutatás-fejlesztés és a védelmi képességfejlesztés területén (EDF, EDIRPA, ASAP, EDIP), ahol a Bizottság a védelem terén is pénzügyi eszközökkel ösztönzi a tagállamokat. A modern, hadra fogható, interoperábilis, magas intenzitású konfliktusok megvívására is képes katonai erő jelentős költségvetési forrásokat igényel. A tagállamok féltékenyen őröködnek nemzeti szuverenitásuk védelme felett az EU-val szemben, de az USA-val szemben szuverenitásuk *de facto* korlátozása a NATO keretében kevésbé zavarja őket. Az orosz–ukrán háború viszont immár húsba vágóan demonstrálja, hogy az EU-nak a puha hatalmi eszközök mellett a kemény hatalmi eszközökre is szüksége van.

Felhasznált irodalom

- BIFULCO, Raffaele – NATO, Alessandro (2020): *The Concept of Sovereignty in the EU – Past, Present and the Future*. RECONNEC Project. Online: <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5ceba74fo&appId=PPGMS>
- BISCOP, Sven (2017): European Defence: What's in the CARDS for PESCO? *Security Policy Brief*, 91. Online: www.egmontinstitute.be/content/uploads/2017/10/SPB91-Biscop.pdf?type=pdf
- BISCOP, Sven (2018): *European Strategy: New Future for an Old Power*. New York: Routledge.
- BISCOP, Sven (2020): European Defence and Pesco: Don't Waste the Chance *EUIDEA Policy Papers*, 1. Online: www.egmontinstitute.be/european-defence-and-pesco-dont-waste-the-chance/
- BORRELL, Josep – BRETON, Thierry (2020): For a United, Resilient and Sovereign Europe. *EEAS*, 2020. június 8. Online: www.eeas.europa.eu/eeas/united-resilient-and-sovereign-europe-thierry-breton_en
- BORRELL, Josep (2020): Why European Strategic Autonomy Matters. *EEAS*, 2020. december 3. Online: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/89865/why-european-strategic-autonomy-matters_en
- BRACK, Nathalie – COMAN, Ramona – CRESPIY, Amandine (2019): Sovereignty Conflicts in the European Union. *Les Cahiers du Cevipol*, 4(4), 3–30. Online: www.cairn.info/revue-les-cahiers-du-cevipol-2019-4-page-3.htm
- CAMPORINI, Vincenzo – HARTLEY, Keith – MAULNY, Jean-Pierre – DICK, Zandee (2017): *European Preference, Strategic Autonomy, and European Defence Fund*. Armament Industry European Research Group. Online: www.clingendael.org/sites/default/files/2017-11/Ares-22-Report-Nov-2017.pdf
- Council of the European Union (2016): *Council Conclusions on Implementing the EU Global Strategy in the Area of Security and Defence*. Brüsszel, 2016. november 14. Online: www.consilium.europa.eu/media/22459/eugs-conclusions-st14149en16.pdf
- Council of the European Union (2017): *Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 Establishing Permanent Structured Cooperation (PESCO) and Determining the List of Participating Member States*. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32017D2315>
- Council of the European Union (2022): *A Strategic Compass for Security and Defence – For a European Union That Protects Its Citizens, Values and Interests and Contributes to International Peace and Security*. Brüsszel, 2022. március 21. 7371/22. Online: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf>
- CVCE (1998): *Joint Declaration Issued at the British-French Summit*. Saint-Malo, 1998. december 3–4. Online: www.cvce.eu/obj/franco_british_st_malo_declaration_4_december_1998-en-f3cd16fb-fc37-4d52-936f-c8e9bc80f24f.html

- CSERNATONI, Raluca (2022): The Eu's Hegemonic Imaginaries: From European Strategic Autonomy in Defence to Technological Sovereignty. *European Security*, 31(3), 395–415. Online: <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2103370>
- DE SUTTER, Camille (2020): Europe's Road to Strategic Autonomy: Summarising the Concrete Steps Taken. *Finabel.org*, 2020. június 3. Online: <https://finabel.org/europes-road-to-strategic-autonomy-summarising-the-concrete-steps-taken/>
- Európai Tanács (2013): *Következtetések*. Brüsszel, 2013. december 19–20. EUCO 217/13. Online: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-217-2013-INIT/hu/pdf>
- Európai Unió Tanácsa (2009): *Európai biztonsági stratégia. Biztonságos Európa egy jobb világban*. Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala. Online: www.consilium.europa.eu/media/30811/qc7809568huc.pdf
- European Council (2017): *Ever Closer Union: The Legacy of the Treaties of Rome for Today's Europe 1957–2017 – Online Exhibition*. Online: <https://www.consilium.europa.eu/hu/documents-publications/library/library-blog/posts/ever-closer-union-the-legacy-of-the-treaties-of-rome-for-todays-europe-1957-2017-online-exhibition/>
- European External Action Service (2016): *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. Online: www.ecas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_o.pdf
- European Parliament (2022): *EU Strategic Autonomy 2013–2023. From Concept to Capacity*. Briefing, EU Strategic Autonomy Monitor. Online: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733589/EPRS_BRI\(2022\)733589_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733589/EPRS_BRI(2022)733589_EN.pdf)
- Eurostat (2020): *China, US and EU Are the Largest Economies in the World*. Online: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10868691/2-19052020-BP-EN.pdf/bb14f7f9-fc26-8aa1-60d4-7c2b509dda8e>
- FIOTT, Daniel (2018): Strategic Autonomy: Towards 'European Sovereignty' in Defence? *EUISS*, 2018. november. Online: www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%2012__Strategic%20Autonomy.pdf
- FIOTT, Daniel szerk. (2020): *The Eu's Legacy and Ambition in Security and Defense*. Online: www.clingendael.org/sites/default/files/2020-04/CSDP_Report_April_2020.pdf
- FIOTT, Daniel szerk. (2021): European Sovereignty. Strategy and Interdependence. Chaillot Paper, 169. Online: www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_169.pdf
- FRANKE, Ulrike – VARMA, Tara (2019): *Independence Play: Europe's Pursuit of Strategic Autonomy*. European Council on Foreign Relations. Online: <https://ecfr.eu/wp-content/uploads/Independence-play-Europes-pursuit-of-strategic-autonomy.pdf>
- French-German Declaration (2023). *Élysée*, 2023. január 22. Online: www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2023/01/22/french-german-declaration

- FUKUYAMA, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- GREVI, Giovanni (2019): *Strategic Autonomy for European Choices: The Key to Europe's Shaping Power*. European Policy Centre. Online: www.epc.eu/content/PDF/2019/190719_StrategicAutonomy_GG.pdf
- GRESSANI, Gilles – MICHEL, Charles (2021): Elements for a Doctrine: In Conversation with Charles Michel. *Groupe d'études géopolitiques*, 2021. szeptember 8. Online: <https://geopolitique.eu/en/2021/09/08/elements-for-a-doctrine-in-conversation-with-charles-michel/>
- GRÜLL, Philipp – LAWTON, Sarah (2020): 'Sovereignty and Solidarity': Germany's Plans for the Eu's Foreign Policy. *Euractiv.com*, 2020. június 29. Online: www.euractiv.com/section/global-europe/news/sovereignty-and-solidarity-germanys-plans-for-the-eus-foreign-policy/
- HAINE, Jean-Yves (2003): Barnier Report. In HAINÉ, Jean-Yves: *From Laeken to Copenhagen: European Defence: Core Documents*. European Union Institute for Security Studies (EUISS), 249–264. Online: www.jstor.org/stable/resrepo6987.43
- HELD, David (1991): *Political Theory and the Modern State*. Cambridge: Polity Press.
- JONES, Ben (2020): CSDP Defence Capabilities Development. In *10 Years of CSDP. Four In-Depth Analyses Requested by the Sub-Committee on Security and Defence of the European Parliament (EP)*. Online: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/603485/EXPO_IDA\(2020\)603485_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/603485/EXPO_IDA(2020)603485_EN.pdf)
- LIPPERT, Barbara – ONDARZA, Nicolai von – PERTHES, Volker szerk. (2019): European Strategic Autonomy. Actors, Issues, Conflicts of Interests. *SWP Research Paper*, 4. Online: www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2019RP04_lpt_orz_prt_web.pdf
- MACRON, Emmanuel (2017): Sorbonne Speech of Emmanuel Macron – Full text / English version. *Ouest-france.fr*, 2017. szeptember 26. Online: <https://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>
- MACRON, Emmanuel (2018): Speech by the President of the French Republic at the Conference of Ambassadors. *Élysée*, 2018. augusztus 27. Online: www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2018/08/27/speech-by-the-president-of-the-french-republic-at-the-conference-of-ambassadors
- MOLNÁR Anna (2018): *Az Európai Unió külkapcsolati rendszere és eszközei. A külkapcsolatoktól a kül-, biztonság- és védelempolitikáig*. Budapest: Dialóg Campus.
- MOLNÁR Anna (2022): The idea of a European Security and Defence Union. In MOLNÁR Anna – FIOTT, Daniel – ASDERAKI, Foteini – PAILE-CALVO Sylvain (szerk.): *Challenges of the Common Security and Defence Policy*. ESDC 2nd Summer University Book. Luxemburg: Publications Office of the European Union, 19–36.
- NATO (2018): *NATO Defence Planning Process*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49202.htm

- OLSEN, Gorm Rye (2022): Transatlantic Cooperation in Flux: Europe's Small and Cautious Steps Towards „Strategic Autonomy”. *Defence Studies*, 22(4), 609–623. Online: <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2110477>
- RECCHIA, Stefano (2020): A Legitimate Sphere of Influence: Understanding France's Turn To Multilateralism in Africa. *Journal of Strategic Studies*, 43(4), 508–533. Online: <https://doi.org/10.1080/01402390.2020.1733985>
- SILVA, Paul M. – SELDEN, Zachary (2020): Economic Interdependence and Economic Sanctions: A Case Study of European Union Sanctions on Russia. *Cambridge Review of International Affairs*, 33(2), 229–251. Online: <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1660857>
- STAUNTON, Eglantine (2022): 'France Is Back': Macron's European Policy to Rescue 'European Civilisation' and the Liberal International Order. *Third World Quarterly*, 43(1), 18–34. Online: <https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1994384>
- VARGA Gergely (2017): Towards European Strategic Autonomy? Evaluating the New CSDP Initiatives. *KKI Studies*, 7. Online: https://kki.hu/assets/upload/07_KKI-Studies_CSDP_VargaG_20171003.pdf
- WALKER, Neil (2013): Constitutionalising Enlargement, Enlarging Constitutionalism. *European Law Journal*, 9(3), 365–385. Online: <https://hdl.handle.net/1814/4117>
- WALLACE, William (1999): The Sharing of Sovereignty: The European Paradox. *Political Studies*, 47(3), 503–521. Online: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00214>
- WEITERSHAUSEN, Inez von – SCHÄFER, David – WESSELS, Wolfgang (2020): A 'Primus Inter Pares' in EU Foreign Policy? – German Leadership in the European Council during the Libyan and Ukrainian Crises. *German Politics*, 29(1), 42–58. Online: <https://doi.org/10.1080/09644008.2019.1583328>
- WHITE, Jonathan (2020): Europeanising Ideologies: Understanding the Eu's Complex Relationship with 'Isms'. *EUROPP blog*, 2020. szeptember 2. Online: <https://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2020/09/02/europeanising-ideologies-understanding-the-eus-complex-relationship-with-isms/>
- World Bank (2021): Data for United States, European Union, China. Online <https://data.worldbank.org/?locations=US-EU-CN>